

DUJE RENDIČ-MIOČEVIĆ

NEKI IKONOGRAFSKI I ONOMASTIČKI ASPEKTI SILVANOVE »PANONSKO-ILIRIČKE« KULTNE ZAJEDNICE

Panonski krajevi¹, iako većim dijelom poznati kao ravničarski, žitorodni i vinorodni još i u antičko doba, zbog svojih su nekad prostranih šumskih površina² od antičkih vremena sačuvali neosporne dokaze te važne prirodne osobitosti i privredne aktivnosti svog stanovništva. Šuma (*silva*) bila je nesumnjivo od najranijih vremena izuzetno blago tih krajeva, čiji je osnovni proizvod, drvena građa, imala važno mjesto u trgovini s drugim krajevima i narodima antičkog svijeta.

To blago, to izvanredno vrelo blagostanja i napretka čitavog posavsko-podunavskog područja nije moglo ostati izvan tokova i strujanja u duhovnoj sferi, a posebno u domeni kultova, koji su oduvijek predstavljali nadgradnju i bili vjeran odraz privrednog stanja, kretanja i razvitka jedne zemlje, racionalni zaštitnici životnog standarda i dosegnutih društveno-ekonomskih tekovina i preobrazbi njezina stanovništva. Među kultovima antičkog doba u tim prostorima, koji ne odražavaju samo apstraktne duhovne vrijednosti i spekulacije već — osobito — i oblike životnih metamorfoza što ih je izazivao svaki napredak u širokoj skali razvoja prvobitnih grana gospodarstva, od posebnog su značenja kultovi koji se vezuju uz elementarne oblike šumske privrede, no dakako i uz druge njezine sekundarne grane (lov i dr.), uz uzgoj stoke kao i uz bavljenje raznim poljoprivrednim vrstama, među kojima su, prije svega, žitarice i vinova loza. Odatle i vrlo brojni spomenici postavljeni u čast njihovih zaštitnika ili sila, koje se tako reći s njima identificiraju, bilo da su personificirana u muškim (*Silvanus*) ili ženskim osobama (*Silvana*), dakle individualnim božanstvima, bilo da su u pitanju kolektivna numina (*silvanae* i dr.). Sačuvani spomenici, raspoređeni većinom u poznatim panonskim urbanim središtima ili, što je i najčešće, uz termalna vrela i uz njih nastalim naseobinskim kompleksima, većinom su epigrafskog karaktera,

¹ Ovdje će, zapravo, biti riječ o dijelu panonsko-iliričkog područja, pod kojim uglavnom podrazumijevamo krajeve naše zemlje koji su u doba antike, ma da pripadajući dvjema različitim provincijama (Panonija i Dalmacija, b. Ilirik) i stanovništvu srodna, ali neistovjetna, porijekla (Panoni, Ilirik), pokazivali mnogo zajedničkoga u sferi materi-

jalne i duhovne kulture, pa tako i u kultovima.

² O tome imamo očitih aluzija u tekstu životopisâ Aurelija Viktora (XL 9), koji piše:
» ... (*Galerius*)... *cum agrum satis rei publicae commodantem caesis immanibus silvis atque emisso in Danubium lacu Pelsonae apud Pannonios fecisset.*«

tj. tekstualne posvete, ali nisu rijetki ni spomenici s likovnim prikazima božanstva, s veoma zanimljivom ikonografijom. I jedna i druga skupina tih kulturnih, ponajviše votivnih spomenika (žrtvenika ili specifičnih i oblikovno nedeterminiranih kulturnih slika), od velike su pomoći za identificiranje kulturnih subjekata. Oni nam s jedne strane otkrivaju ponekad njihova (da li baš izvorna?) imena po kojima ih je upoznala antika, a s druge opet strane osobna fizička svojstva, aktivnost i izvorišta moći (važnost atributa!). Takvi se spomenici ponekad nalaze u više ili manje definiranim svetištima podignutim njima u čast, ali se nerijetko javljaju i u monumentalnijim i kompleksnijim svetištima koja pripadaju drugim poznatim — od njih svakako poznatijim — božanstvima, dajući naslutiti time određene oblike kulturnog sinkretizma, koji je jedna od odlika antičkih religija i kultne prakse čitavog našeg područja.

Posebnu pažnju pri proučavanju tih izuzetnih vrela duhovne kulture davnih stanovnika naših panonskih krajeva privlači pitanje, imamo li u subjektima tih provincijalnih rimskih kultova, dakle u antičkoj religiji stanovništva tih krajeva, izvorne još predantičke, »panonske«, elemente ili pak tek kasnije, romanizirane verzije starijih lokalnih koncepcija.

Osim kulta Silvana, koji je na panonskom području veoma raširen, a ponešto i složen — o čemu malo kasnije — i kult nimfa bio je tu vrlo prisutan, osobito u krajevima gdje su bila poznata termalna vrela, kao u Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iasae*), Daruvaru (*Aquae Balissae*^{*}) i dr. A to su upravo ona domaća *numina* koja su se osobito u nekim krajevima Ilirika, rano počela u kultu povezivati sa Silvanom, stvarajući prve i najtipičnije epihorske kultne zajednice. Prema mjestu svog boravka, a također i kulturnoj određenosti božanstva s kojim se udružuju, i ta »sekundarna« božanstva ili *numina* mijenjaju, poput kameleona, svoju narav, ulogu i ime, iako im na našem području te izrazite onomastičke vrijednosti (melijade, najade, nereide, oreade, alseide i dr.) ne nalaze, bar ne u natpisima, potvrde. U fazi romanizacije, koja je neminovno zahvatila i domaće kultove, te ih je vrlo teško razlikovati od onih koji su u te krajeve bili importirani, dolaskom rimskog (italskog) življa, mogle su se i u panonskim krajevima očekivati takve onomastičko-teonimske potvrde, no one su izostale, usprkos tome što su na spomenutom području geografsko-topografske prilike potpuno opravdavale takvu teonimsku diferencijaciju (najade u vezi s brojnim vrelima i rijekama, alseide — od *ἄλλος*, sveti gaj — u vezi s čestim šumama i si.). Naprotiv, te ljupke kćeri polja, gajeva i voda, koje personificiraju plodnost, svoj će izraziti lik šumskih *numina* otkriti imenom *silvanae*, koje je zapravo kalk starijem grčkom teonimu alseide. Tako se *silvanae*, s epitetom *augustae*, pojavljuju na trima žrtvenicima iz Varaždinskih Toplica, a dedikantice su žene, rimske građanke, Kornelija Restuta i Pompeja Florentina (bis). Naprotiv, na jednom žrtveniku iz Siska, gdje se *silvanae* spominju bez ikakva epiteta, dedikant je muškarac — *M. Ifulius?* *Ing(enuus)*.

³ Vrela spominju i drugi, vjerojatno izvorniji, oblik: *Aquae Balizae* (»... natus ad Aquas Balizas...«, CIL VI 329). O samom

imenu usp. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien 1957, s. v. *Balissae*,

Primjer poput onoga iz Karnuntuma — *Silvanab(us) et Quadribis aug(ustis) sac** — mogao bi opravdano izazvati dilemu, da li doista oblik *Silvanis* (dativ) s nekoliko natpisa našeg dijela Panonije⁵ treba interpretirati, kako se to obično čini, kolektivnim imenom ženskih numina (= nimfe, tj. *nymphis*), ili se možda tu kriju skupna imena dvaju ili više Silvana⁶ — o tome također kasnije — ili pak božanstva (numina) različitog spola koja pripadaju istoj kulturnoj zajednici, a nose i identična imena (usp. natpis iz Daruvara s posvetom Silvanu i Silvani: *Silvan... et Silvanae*⁷, gdje je nesumnjivo riječ o poznatom »šumskom« božanstvu i odgovarajućem ženskom numenu, njegovu idionimu). Spomenuti karnuntinski primjer kao da pretpostavlja sintagmu »*Silvanis et Silvanabus*«, načinjenu prema poznatim gramatičkim analogijama *diis (deis) et deabus, filiis et filiabus, libertis et libertabus*, gdje bi, dakle, trebalo očekivati u posvetnoj formuli i teonim *Silvani* (pl.), što se, dakako, a priori i ne smije isključiti; no vjerojatnije je ipak da je tu oblik *Silvanabus*, umjesto *Silvanis* — kad je riječ o samo jednoj kategoriji osoba dvaju spolova — trebao već samom takvom svojom anakroničnom pojavom isključiti svaku mogućnost interpretiranja te posvete muškim oblikom spomenutog teonima. No, ako bi se u načelu i moglo sumnjati u to da u nedovoljno definiranim i prilično nejasnim dedikacijama *Silvanis*, s naših spomenika treba uvijek prepoznati odgovarajuća ženska numina *s i l v a n e*, ostaje nepobitna činjenica da se takav kulturni kolektiv doista javlja na spomenicima Panonije (*Silvanabus*, Karnuntum), a i to da se pod imenom *Silvana* javlja i jedan poje-

⁴ CIL III 4441.

⁵ Antike Inschriften aus Jugoslavien (= AIJ), 467, 468 (*Aquae lasae*), 550 (*Sisčia*).
• To mišljenje zastupaju i A. i J. Šašel, koji u Situli, 19 (Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt; v. I n d i c e s) oblik *Silvanis* (dat.) u nominativu interpretiraju kao *Silvani* (m.). Drugi brojni autori, među kojima E. Swoboda (Karnuntum — Seine Geschichte und seine Denkmaler — 4. Aufl. — Graz-Köln 1964), A. Mócsy (Pannonia and Upper Moesia, London and Boston 1974; usp. i RE, Supplementband IX, s. v. Pannonia), D. Pinterović (Mursa i njeno područje u antičko doba, Osijek, 1978; ista: Osječki zbornik, XIV—XV, 123 i d.) i dr. u toj čestoj posveti na panonskim spomenicima prepoznaju ženska numina. A. Mócsy (Pannonia and Upper Moesia) ide u tom pogledu i mnogo dalje dovodeći silvane u vezu s kvadrivijama (*Quadriviae*), pa i sa samom Dianom. (Silvanus ... »is mostly represented alone or in company with other deities of nature, related to him in character, like the very colourless Silvanae (occasionally named Quadriviae and, when in the singular, Diana«; 251). Ne bismo se, međutim, mogli složiti s autorom, da su silvane povremeno nazivane kvadrivijama, jer ovim

potonjima — kako to pokazuje i natpis CIL III 13497 posvećen *Silvano et Silvanis et Quadribis* — pripada posebno mjesto u kultu među tim »deities of nature«, kojima je na čelu bio Silvan, bilo kao božanstvo preuzeto iz rimskog panteona bilo kao istaknuti domaći numen koji je s njim u kultu izjednačen (*interpretatione Romana*). Ni ekvacija *Silvana=Diana* (»when in the singular, Diana«) ne može biti tako jednostavno prihvaćena, iako je Mócsy time zapravo upozorio na jedan od mogućih putova interpretiranja geneze Dianina kulta u panonsko-iliričkim krajevima. No o tome vidi malo dalje (usp. bilj. 7).

⁷ D. Pinterović (Osječki zbornik, XIV—XV, 144; si. 4). Autorica, zapravo, sumnja u izvornost predane grafije (*Silvanae*, dat.) držeći da je vjerojatno u pitanju »omaška.« Naše je pak mišljenje da je vjerojatno riječ o jednom širem, generičkom, nazivu Silvanove pratilice, o jednoj tautološkoj interpretaciji koja bi se mogla usporediti s dubletom *Liber-Libera*, a koja je, kako je dao naslutiti A. Mócsy, vjerojatno preko nekog posebnog, lokalnog, teonima (u Topuskome je to *Thana*, kojoj i partner, Silvan, čuva još epihorsko ime — *Vidasus*) izjednačena s Dianom.

dinačni ženski *numen*, koji s idionimskim partnerom, muškim numenom, predstavlja jedan od oblika domaće, panonsko-iliričke kultne zajednice. Povezujući ovo što je rečeno zaključili bismo da se kao neka panonsko-ilirička varijanta i koncepcija poznate rimske kategorije božanstava (*numina*) *di indigetes*, »u kojoj su obuhvaćena sva ona čija je funkcija ograničena na obavljanje jednog točno određenog čina...«⁸, tu javlja idionimska serija *Silvanus*, *Silvana*, *silvanae*. Dakako, da u tu kategoriju *numina* idu i drugi, djelomično već spomenuti predstavnici domaćih, većinom romaniziranih kultova — pa i onih preuzetih iz rimskog panteona, koje je domaće stanovništvo s romanizacijom prihvatilo kao svoje — tako Dijana, Liber, Herkul, Mars, pa nimfe, kvadrivije (*Quadriviae*, *Quadrubiae*⁹) i dr. Tu su još i *Vidasus* i *Thana* sa žrtvenika iz Topuskoga¹⁰, nesumnjivo domaća, panonsko-ilirička božanstva koja su sačuvala svoja izvorna epihorska imena, tek najnužnije latinizirana, upućujući na početni stupanj procesa uključivanja domaćih kultova u rimske religijske sadržaje i provincijalni panteon, a kojem je procesu *interpretatio Romana* u istim panonskim područjima (*Siscia*) ostavila zanimljive epigrafske potvrde u primjerima *Silvano Maglae*¹¹, *Marti Marmogio aug(usto)*¹² i dr.

Kao ženska *numina* i u panonskim krajevima najčešće se javljaju, i u natpisima i u figuralnim spomenicima, nimfe, čija je prisutnost najevidentnija uz prirodne ljekovite (termalne) izvore i uz njih nastala naselja. Ta *numina*, koja se, eto, u svojim tradicionalnim »izvorskim« središtima, umjesto imenom najada imenuju generičkim nazivom nimfe, koji je mnogo lakše uklopljen u kulturnu terminologiju panonsko-iliričkog življa i romanizacijskih koncepata u zapadnim rimskim provincijama, vrlo su brzo iz kategorije izvornih zaštitnika prešla u kategoriju čuvara i darovateljica zdravlja; a te kvalifikacije, kako je poznato, već od najranije davnine prate ljekovite vode (*aquae*). Svoj univerzalni i za božanstva nižeg ranga tradicionalni epitet *augustae*¹³ zamijenile su epiklesom *salutares* (*nymphas salutares*),¹⁴ ili su ga interpolirale u postojeću kulturno-onomastičku sintagmu, davši mu tako pluralističko obilježje (*nymphis salutaribus aug.*)¹⁵. *Nymphae salutares* su tu očito personifikacija ljekovitih vrela, njihov sinonim i moglo bi se reći pjesnička metafora — za *fons*, *aqua* (*fontes*, *aquae salutares*) — koja je, proširena, našla jedno od svojih najizvršnijih epigramskih ostvarenja na poznatom natpisu uklesanom u litici kraj Živogošća u makarskom

⁸ »*Patrii dii sunt, qui praesunt singulis civitatibus ut Minerva Athenis, indigetes autem proprie sunt dii ex hominibus facti*« (Servius; usp. M. Divković, Latinsko-hrvatski rječnik — 2. izd. — s. v. *indiges*, 1); »*Les »dieux indigètes« sont, à Rome, une catégorie de divinités extrêmement nombreuses, qui comprend toutes celles dont la fonction est limitée à l'accomplissement d'un acte précis et qui n'ont généralement pas d'existence en dehors de cet acte.*« (P. Grimal, Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine, Pariš 1931, s. v. *indigètes*). Bogove

»indigete« pozna i Vergilije, koji takvim smatra i Eneju: »*Indigetem Aenean scis ipsa et scire fateris / deberi caelo fatisque ad sidera tolli*«; *Aen.* XII 794—795.

⁹ CIL III 4441 (*Silvanabus et Quadribis aug. sac*); usp. i CIL III 13497 (*Silvano et Silvanis et Quadrubis*). O njima vidi bilj. 6.

¹⁰ AIJ 516, 517, 518.

¹¹ AIJ 548.

¹² AIJ 542.

¹³ AIJ 461, 465 (*Aquae Iasae*).

¹⁴ AIJ 462 (ibid.)

¹⁵ AIJ 464 (ibid.)

primorju¹⁶. Iako sintagma *nymphae fontanae*, kako ih naziva jedan natpis s područja Dalmacije¹⁷, djeluje kao nepotrební pleonazam, tautološki izričaj — možemo je donekle usporediti s izogloškom sintagmom *Silvanus silvestris* — oba su spomenuta epiteta predstavljala nužnost i namjeru da se tim božanstvima, koja su se svojim bićem i raznim identifikacijama s prirodnim fenomenima udaljila od svog izvornog obilježja, upravo ono ponovo naznači i istakne. Nimfe (*n. fontanae*,¹⁸ *salutares*), kao personifikacije ljekovitih vrela, s druge strane, razvijaju — uz djelatnost i sposobnost koje su im pripisivane — svoju teonimsko-epitetsku »formulu«, pa, uz »*salutares*«, nose i nadimak »*medicae*«.¹⁹

Složenost bića ovih ženskih *numina*, čega je odraz i vrlo bogat onomastički repertoar koji ih prati — bilo u samim njihovim imenima, bilo u komplementarnim epitetima — opravdava ovo kratko zadržavanje na tim fenomenima, jer će biti potrebno prizvati u sjećanje ponešto od toga pri pokušaju identificiranja nekih likova s figuralnih spomenika panonsko-iliričkog područja, koji su anepigrafski, a predstavljaju rijetke i ne lako objašnjive ikonografske sheme i koncepte, s kojima ćemo se ovdje također kratko pozabaviti. No, nisu u pitanju samo ženski likovi ni uvijek samo takva sekundarna *numina*. Riječ je i o poznatim, muškim, likovima kulturnog kruga spomenutog područja, koji su na neki način i sami protagonisti epihorskih kultova i religijskih koncepcija u tim podunavsko-posavskim krajevima. Ipak, prije nego našu pažnju privuče heterogena narav panonsko-iliričkog Silvana, koji se i brojem posveta ističe između svih *numina* štovanih na tom području, upozorili bismo na još jedan aspekt epihorskih kultova iz toga kraja, u kojemu značajno mjesto pripada tradicionalnoj Silvanovoj partnerici Dijani. Istina je da na tom našem području i nema izravnih potvrda Silvanove i Dijanine kultne zajednice — vrlo česte naprotiv na području provincije Dalmacije, osobito u krugu eponimnog joj naroda, Delmata — ali je ovdje već bila spomenuta epigrafska potvrda kultne zajednice Silvana i Silvane (Dijane?) kao i Vidasusa i Thane, vjerojatnih izvornih panonsko-iliričkih prethodnika rimskog (italskog) para Silvana i Dijane. Posebnu pažnju izaziva natpis s jednog žrtvenika iz Varaž-

¹⁶ Riječ je o dvama, sadržajno povezanim, epigramima (CIL III 1894; Fr. Buecheler, *Carmina epigraphica — Anthologia Latina sive poesis Latinae supplementum, Pars post., I, Lipsiae 1895 — 1531 (A, B)*):

- A.
-
*Sa[l]ve Nymfa meos dignata
 inv[iser]e finiš
 et celebrem cunctis conciliare
 locum:
 nostra salutifero tu mactas
 pred[ia] fo[n]te,
 Licinianus ego carmine te
 dom[fi]nus.*
- B. *Diversum sortita capis
 finema[que] caput[que],
 Nymfa, caput cautes,
 term[finus] unda] tibi est.*

*Quis queat arcanum
 sap[tiens] pernosce]re fontis?
 4 Nascere e scopulis,
 fo]ns, moriture fretijs.*

.....

O tom zanimljivom epigramu vidi naš prilog u splitskim *Mogućnostima*, 1954, 7, 436 i d. (»Tragom jedne nepoznate lirike«).

¹⁷ *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXX, 1907, 118, br. 3928 A (*Nymphis fontanis cum Silvano, Nymphis silvestri(u)-u(m)* — možda *silvestr(ib)u(s)* — *cum Silvano*)

¹⁸ Spominju se i kao *fontes (fons): fontibus perennibus*, AIJ 223; *fons salutis*, CIL III 4423. Usp. bilj. 16 — natpis CIL III 1894 — gdje je metafora inverzna (*fons=nympha*).

¹⁹ A. M6csy, RE, IX, Suppl., sp. mj.

dinskih Toplica u kojemu po prvi put na čitavom našem području nalazimo epigrafsku potvrdu zajedničkog kulta Dijane i nimfi (*Dianae et nymphis sacr.*)²⁰. Na delmatskom tlu česte su, dakako, posebno ikonografske, potvrde kulta u kojemu se zajednički pojavljuju Dijana i nimfe, no nikada to nije bez prisutnosti Silvana, protagoniste epihorskih kultova u tim krajevima i također spomenute kultne zajednice²¹. Možda samo jedan primjer može imati takvo tumačenje, premda mu nedostaju neki osnovni ikonografski i tradicionalni kulturni elementi. Riječ je o poznatom reljefu iz Opačića na Glamočkom polju²², gdje su u istoj ikonografskoj shemi prikazana tri ženska lika, od kojih je srednji, neznatno veći, uzdignut na postolju, tako da piramidalna kompozicija sama po sebi nameće odnos tog kultnog piramidalnog vrha prema ostalim dvjema lateralnim figurama. Jedna od interpretacija tu prikazanih likova — na žalost bez popratnog teksta objašnjenja — vidjela je tu Dijanu s dvije nimfe, što je tada bilo neprihvatljivo s obzirom da je broj nimfi gotovo uvijek fiksiran na tri. Drugi su pak u pobočnim likovima prepoznavali adorantice Dijane, odnosno dvije orantice sličnih ikonografskih karakteristika. Danas smo, čini se, zahvaljujući novim figuralnim spomenicima iz šireg repertoara tih epihorskih kultova u našoj zemlji, znatno bliže stvarnoj interpretaciji tih likova, u kojima više neće trebati tražiti orantice (adorantice) već doista likove iz pratnje spomenute boginje, koja je, kao epihorski preteča Dijane, bila nesumnjivo identificirana na temelju drugog jednog sličnog reljefa iz istog svetišta, i iz iste radionice, na kojemu se ona, u istoj ikonografiji, javlja pored jasno definiranog Silvana²³. Zanimljivo je da se u dosadašnjim epigrafskim potvdama Dijana nigdje ne pojavljuje sa *silvanama*, iako se, kako je pokazano, s jednim od takvih *numina* — koji se javljaju i kao nedefinirana skupina na natpisima jednih od spomenutih toplica (*Aquae Iasae*) — i sama, čini se, izjednačuje (*Silvano et Silvanae*)²⁴.

Silvan je jedno od najviše štovanih božanstava u panonsko-iliričkom području. Zanimljivo je da, prema danas svakako nepotpunim podacima, samo u Karnuntumu, političkom središtu Gornje Panonije, ima najmanje šezdeset i pet njegovih spomenika²⁵. U našem dijelu Panonije posebno su brojne potvrde njegova kulta u Sisku (*Siscia*), Topuskome — gdje se javlja još i kao neromanizirano panonsko božanstvo *Vidasus* — i u Daruvaru (*Aquae Balissae*). Potvrde iz drugog poznatog jasijskog termalnog središta — *Aquae Iasae* — čini se da posve izostaju, što prilično začuđuje, no to izostajanje ne bi trebalo tumačiti nepostojanjem kulta tog popularnog domaćeg božanstva već, djelomično, činjenicom što se dosada nije ušlo u trag nekom Silvanovu svetištu u tim starim toplicama, a djelomično i ti-

²⁰ AIJ 460.

²¹ Vidi D. Rendić-Miočević, Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. X, 1955, 5 i d.). Na žrtveniku iz Murse Silvan je »prikazan kao *Domesticus*, no posveta glasi *SILVANO AVG*« (D. Pinterović: Osječki zbornik, XIV—XV, 148). Zanimljiv je autoričin zaključak (sp. mj.)

da je na tom spomeniku »Silvan poistovjećen s Jupiterom«; usp. i Osječki zbornik XI, 49 i d., XIII, 105 i d.

²² Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, XLI, 1929, 95 i. d. (T. IX i X).

²³ Ibidem.

²⁴ Vidi bilj. 7.

²⁵ E. Swoboda, Carnuntum, 200 (usp. i A. Mócsy, RE, IX, Suppl., sp. mj.).

me, što je tu, po svemu sudeći, rano prevladao kult *numina* izravno povezanih s ljeikovitim vrelima, posebno nimfa.

Epigrafske Silvanove kultne posvete najčešće su vrlo jednostavne i domaći se bog javlja bez ikakvih epiteta (*Silvano sacrum*). Treba zapaziti, da na spomenicima ovog dijela panonsko-iliričkog područja izostaje poznati epitet *augustus*, koji uz Silvanovo ime dolazi na brojnim dalmatinskim natpisima, a i u ovim ga krajevima nalazimo uz imena nimfa, silvanā i nekih drugih božanstava (*Marti Marmogio aug.*²⁶, *Herculeni aug.*²⁷, *Isi aug.*²⁸). Ipak, čini se da ni toj činjenici neće trebati pridavati neko posebno značenje — iako, svakako, o njoj i u sadašnjim okolnostima treba voditi računa — jer su se i u našim dijelovima Panonije takve posvete počele javljati, kao na primjer u Osijeku (*Mursa*), gdje je jedna ara posvećena *Silvano aug.* otkrivena prije jednog desetljeća²⁹.

Spomenut ćemo ovdje samo neke druge epitete koji, istina dosta rijetko — jednom ili najviše dva puta — bar zasada, prate Silvanovo ime na panonskim spomenicima. To su, prije svega, *deus sanctus* i *magnus*, dok drugi opet, isto tako rijetki, epiteta pripadaju, po našem mišljenju, kategoriji epiteta koji ili Silvanu daju posebno, kultno definirano, obilježje, kao *erbarius*, *bellator*,³⁰ ili predstavljaju predrimske, i nerimske, teonimske oblike, koji čine epihorski element u formuli dvojnih imena božanstva, stvorenoj *interpretatione Romana: Mammula*,³¹ *Magla*. Vjerojatno su to imena, teonimi, iz iste serije epihorskih teonima kojima pripada i spomenuto predrimsko ime Silvanovo, *Vidasus*; ovaj bi teonim u toj fazi rimske interpretacije domaćih kultova trebao proći i kroz formulu *Silvanus Vidasus* (= *Silvanus qui et Vidasus*), zasada još nepotvrđenu. Začuduje činjenica što do sada na panonskom području nemamo sigurnih potvrda kulta Silvana Messora,³² kojemu se naprotiv, na dalmatinskom području, škrtom oranicama i uzgojem žitarica, tragovi množe.³³ *Silvanus silvestris (-er)*, tako čest na dedikacijama iz Dalmacije, poznat je i na panonskom području, premda su njegove posvete tu još uvijek dosta rijetke. Po jednu nalazimo u Sisciji i Mursi — obje samo epigrafske — dok je najkompletnija, epigrafska i s figuralnim prikazom božanstva, ona iz Akvinkuma (T. I, 2),³⁴ koja nam omogućuje ikonografsko diferenciranje »šumskog« Silvana od njegove kultne alternacije s »domaćim« Silvanom, koji također u tom donjopanonskom središtu ima i tu, sretnu, epigrafsko-ikonografsku potvrdu (T. I, I).³⁵ Spomenimo također da su dva važna grada s našeg dijela Panonije, gornjopanonska *Siscia* i donjopanonska *Mursa*, sačuvala epigrafske potvrde gotovo svih aspekata Silvanova kulta: prva čuva potvrde posveta *Silvano Maglae*, *Silvano silvestri* i *Silvano domestico* (tri puta), a druga po jednu potvrdu

²⁶ AIJ 542.

²⁷ AIJ 529.

²⁸ AIJ 530.

²⁹ Osječki zbornik, XI, 49 i d., XIII, 105 i d.; usp. i XIV—XV, 147 i d. (v. i Situla 19, br. 1062).

³⁰ Usp. o tome A. M6csy, RE IX, Suppl., sp. mj., te D. Pinterović: Osječki zbornik, XIV—XV, sp. mj.

³¹ *Ibidem*.

³² Vidi o tome spomenuti rad »Ilirske predstave Silvana...«, 8 (bilj. 17), 17; usp. CIL III 9867.

³³ Posljednji je o tome pisao Z. Gunjača u članku »Reljef Silvana Messor iz Ridera«, objavljenom u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXX—LXXI, Split 1977, str. 177 i d.

³⁴ CIL III 3499; Budapest R6giségei, IV, 146.

³⁵ Budapest R6giségei, III, 68.

s posvetom *Silvano augusto*, *Silvano silvestri*, *Silvano domestico* i *Silvano Mag ..*,³⁶ što jedni interpretiraju kao Silvanus Magla, a drugi kao Silvanus Magnus. Topusko, koje spada među lokalitete koji su do sada dali najviše potvrda Silvanova kulta u ovom panonsko-iliričkom području — 11 epigrafskih spomenika — za sada je dalo samo jednu potvrdu kulta »domaćeg« Silvana (*Silvano domestico s.*),³⁷ dok se sve ostale odnose na spomenuto božanstvo bez ikakva epiteta ili posebne oznake kulta (upozoravamo pri tome i na jedan noviji natpis s posvetom *Silvanis aug.*³⁸). Najveći dio spomenutih Silvanovih spomenika je iz njegova poznatog svetišta, ali najvjerojatnije su i drugi, među kojima i tri poznata žrtvenika s posvetama *Vidaso et Thanae*, koji su nađeni više-manje u jednom drugom dijelu tog starog termalnog naselja, pripadali također jednom drugom svetištu Silvanovu, odnosno Vidasusovu. Nalazi su pokazali da je jedno slično Silvanovo svetište postojalo i u jasijskim toplicama u Daruvaru (*Aquae Balissae*), gdje je pred više godina bilo otkriveno nekoliko žrtvenika Silvanovih³⁹, među kojima i jedan anepigrafski, figuralni, koji će još biti predmetom našeg raspravljanja. Daruvarski žrtvenici s epigrafskim posvetama Silvanu također nisu jedinstveni u obliku posveta, a k tome, i uz dosadašnje interpretacije Silvanovih epiteta, koji su dani u oskudnim kraticama, još uvijek izazivaju potrebu temeljite revizije.

U Dalmaciji, a osobito u području koje su nastavali Delmati, Silvan u ikonografskoj interpretaciji Pana štovan je ponajviše kao šumsko božanstvo (*silvestris*⁴⁰), a od te Panove antropoterioromorfne ikonografije, koja je likovno u tim krajevima jedina poznata, Pan-Silvan ostaje središnjom kulturnom figurom razgranatih sinkretističkih tendencija, pretapajući se ponajprije, dijelom dakako, u ikonografske sheme isto tako vrlo popularnih božanstava Herkula i Libera (Dionisa). Panonski, kao i pogranični panonsko-ilirički krajevi, poznaju, vidjeli smo, uz šumskog Silvana (*Silvanus silvestris*) i kult »domaćeg«⁴¹ Silvana (*Silvanus dome-*

³⁶ Usp. D. Pinterović: Osječki zbornik XIV—XV, 99 i d.

³⁷ Situla, 19, br. 1126

³⁸ Ibid. 1127.

³⁹ O njima je, nema tome dugo, u Osječkom zborniku (XIV—XV, sp. mj.) pisala D. Pinterović u članku »Nepoznata Slavonija« (pogl. IV, 144 i d., uz table, odnosno slike, 4—7). Prvi je, zapravo, na te spomenike javnost upozorio (nekadašnji) daruvarski profesor D. Kovačević, koji je o njima pisao u lokalnom listu, na češkom jeziku, »Jednota«, još 1966. i 1967. god. Zahvaljujući prof. Kovačeviću imali smo prilike, već pred mnogo godina, pregledati te izvanredne dokumente o kultu panonskog Silvana, pa smo tada još planirani rad o tim spomenicima namijenili ovom časopisu, ostavivši ga za jednu kasniju prigodu; on je i temeljem ovom našem prilogu.

⁴⁰ Oblik dedikacije *Silvestro* (dat.), koji je na dalmatinskim spomenicima i češći od

onoga *Silvestri*, alternativni je vid ovog poznatog Silvanova epiteta, sklonjiva po 2. i 3. deklinaciji (*Silvester* i *Silvestris*). Zanimljivo je da i jedan od spomenutih likovnih Silvanovih spomenika iz Akvinkuma nosi posvetu *Silv(ano) Silvestro*.

⁴¹ Epitet *domesticus* prevodimo s domaći, ali pod tim, dakako, podrazumijevamo i mi Silvana kao zaštitnika kućnog ognjišta, doma i svega onoga što je s njim povezano (neke vrsti kućnog lara), za razliku od istoimenog numena pod čijom su zaštitom strani pašnjaci, sa stokom, šumarcima i šumama. Taj »šumski« Silvan (kao Pan) je, kako je rečeno, i čuvar stoke, posebno one sitnog grla, pa ga takvim prikazuje i Vergilije (*Georg.* I, 16) koji ga naziva »*Pan, ovium custos.*« *Domesticus* je, dakle, anti-teza epitetu *silvestris* (*silvester*), a ne ono-me što bi se izrazilo terminima epihorski, tj. panonski ili ilirski (nasuprot rimskom, italском Silvanu).

sticus), koji je bio štovan kao Lar kućnog ognjišta i svega onoga što ono simbolizira. I tu je potencirana, revalorizirana jedna od osnovnih funkcija i kulturnih karakteristika Silvanovih, kao što je epitetom *silvestris* ponovo naglašena pomalo zaboravljena aktivnost toga numena kao zaštitnika šuma, gajeva, pašnjaka i stoke, dakle svega onoga što izvana, u prirodi, okružuje čovjeka i uvjetuje njegov gospodarski razvitak. Ni jedna niti druga koncepcija božanstva, koje se pod istim imenom javlja i u drugim provincijama i dijelovima Carstva, nije, dakako, lišena osnovnih, već u samom Rimu fiksiranih, crta i obilježja, a i ikonografskih predodžbi, no isto tako se ne može zanijekati, čemu je posebno sklon A. Mócsy⁴², da je bar u nekim dijelovima ovoga našeg panonskog i panonsko-iliričkog područja taj »italски«, ili još tamo helenizirani Silvan (= Pan), u ovim krajevima, kao i u Dalmaciji, predstavljao, bar u jednom dijelu svojih spomeničkih potvrda, rimsku interpretaciju domaćih *numina* srodnih kulturnih karakteristika i, vjerojatno, posebnih i različitih imena (dokaz su tome sačuvana imena *Vidasus*, *Magla*, a vjerojatno i neka druga).

Da epiteti *domesticus* i *silvestris* nisu samo formalni atributi dani tom polivalentnom numenu već i suštinski, sadržajni elementi, koji čine njegovo heterogeno i koncepcijski neistovjetno biće, pokazuje ikonografija, koja ga, zahvaljujući sačuvanim primjercima, prikazuje u dvije verzije — antropomorfnoj i antropoterioromorfnoj (kao demon, polučovjek-poluživotinja). Već je spomenuto da su nam dva kulturna reljefa iz Akvinkuma, s natpisima koji tumače njihovu posvetu, izvanredan izvor za potvrđivanje spomenutih teza o vrijednosti Silvanovih epiteta *domesticus* (osim u Panoniji vrlo je čest taj epitet i u Daciji) i *silvestris*, iako neki drugi spomenici pokazuju da je ubrzo došlo do interfuzije tih dviju ikonografskih i kulturnih koncepcija⁴³. Uspoređujući ta dva Silvanova lika, koja se bitno razlikuju i samom impostacijom njihove kultne slike — jednom u edikuli panonskog tipa (*S. domesticus*), a drugi put u tipičnoj ari koja je karakteristična za dalmatinsko područje (*S. silvestris*) — gotovo da bismo morali prihvatiti tezu da je riječ o dvama raznim božanstvima, koji jedan s drugim nemaju nikakve ni ikonografske niti kultno-sadržajne veze. U stvari i jest tako, no činjenica da najveći broj onih koji su žrtvenikom ili kultnom slikom počastili božanstvo, koje je za njih ipak bilo samo Silvan, pa makar i kao poznato im polivalentno biće, ne dopušta da se taj tako popularni i štovani *numen*, koga nazivaju i panonskim božanstvom, shvaća drukčije negoli su ga shvaćali njegovi mnogobrojni štovatelji, osobito oni koji mu lik možda nisu ni pokušali zamisliti podižući mu zavjetne spomenike s običnim pisanim posvetama.

Spomenici iz Akvinkuma (T. I, 1 i 2) označavaju domaćeg Silvana (**SILDOM**) likom mlađeg muškarca, potpuno odjevena, u hlačama i s plaštem preko lijeve ruke, u kojoj drži granu s lišćem i plodovima, dok u ispruženoj desnici drži ra-

⁴² RE, IX, Suppl. (sp. mj.); Pannonia and Upper Moesia, 250 i d. U ovom posljednjem svom djelu Mócsy ipak priznaje »panonski« karakter Silvanov, iako ne i epihorski, autohtoni: »It is not to be denied that in Pannonia Silvanus was the most popular, most fre-

quently ivorshipped deity in the period of the Severi.«

⁴³ Tako je na jednom spomeniku iz Visegrada u Mađarskoj *Silvanus silvester* (sic) prikazan antropomorfno, u tradicionalnoj ikonografiji »domaćeg« Silvana (*S. domesticus*); o tome vidi dalje.

tarski nož (pokraj desne noge mu leži pas), a šumskog mu imenjaka (SILVANO SILVESTRO) likom nagog starca, jarećih nogu, bujne brade i s rogovima, koji u lijevoj ruci drži pastirski štap, a u desnoj, prikovanoj uz tijelo, siringu. Ova interpretacija, dana u samo vrijeme nastanka spomenika, na istom području (*Aquincum*), ne ostavlja više, čini nam se, nikakve sumnje — usprkos spomenutom već antiprimjeru iz Višegrada (Mađarska) — te je treba kao vjerodostojnu i logičnu prihvatiti.

U kontekstu takvih spekulacija izuzetno mjesto ima spomenuti žrtvenik s figuralnim prikazom male Silvanove kultne zajednice iz svetišta u Daruvaru (si. 1 i T. II, 2). Tu je Silvanova »obitelj« svedena na svega tri člana: samog Silvana i još dvije ženske osobe — nedefinirana numena. Svi su likovi, u spomenutom rasporedu zdesna na lijevo, prikazani en face, u naglašenoj izokefaliji. Silvan je zapravo samo visinom glave poravnat sa ženskim pratilicama, no tijelom je — uz izrazito visok vrat — niži od njih! Donja mu je odjeća sasvim kratka, a preko nje je prebačen dugi plašt, prikopčan na desnom ramenu. Golglav je i mladolika izgleda. Na nogama mu je obuća poput niskih čizama. U desnoj mu je ruci, okrenut prema gore, svinuti nož za rezanje granja i drugog raslinja,^{43a} dok u lijevoj ruci drži, uspravno poput kakve veće batine, pozamašnu granu, lisnatu u gornjem dijelu. Oba ženska lika, koja je majstor smjestio u vrlo uzak prostor, nimalo širi od onoga koji je u reljefnoj kompoziciji pripao protagonistu Silvanu — i to u poluplanovima, tako da je samo Silvan prikazan čitav, dok su oba ženska numena prikazana samo dijelom svoje prednje strane — skrivaju svoje lijevo rame i ruku. Izraz lica, i glave uopće, uz manje razlike u prikazu kose, isti je i kod Silvana, ali je zato odjeća (dugi potpasani hiton ili hiton s haljetkom koji je i sam stegnut pojasom) bitno različita, što je i normalno, jer se upravo time ta ženska *numina* razlikuju od muškog numena koji je na čelu ovoj kultnoj zajednici. Ostaje dojam da je majstor nejednoliko angažirao svoju kreativnost pri obradi spomenutih likova, kod kojih ćemo izuzetnu kvalitetu osjetiti samo pri realiziranju donjih dijelova ženske odjeće (prikazanim inače istovjetno u oba primjera), koji omogućuju doživljavanje istinskih pokreta nogu te lakoću i providnost draperije.

Vjerojatnoću da je tu prikazan *Silvanus domesticus* ne potkrepljuje samo njegova tradicionalna ikonografija (upozoravamo još jednom na spomenuti reljef domaćeg Silvana iz Akvinkuma), već i to što se na jednom od spomenutih epigrafskih žrtvenika iz istog svetišta, nađenih zajedno s njime (T. II, 1), po našem mišljenju čita upravo ta posveta: *Silvan(o) d(o)m(estico)*⁴⁴ (si. 3), a ne, kako

⁴³ Riječ je doista o poljskom, vrtlarskom, nožu a ne o srpu, kako je pretpostavljao D. Kovačević determinirajući, i na osnovi toga, lik tu prikazanog Silvana kao zaštitnika usjeva (*S. Messor*). Silvan, kako je rečeno, u l. ruci drži lisnatu granu (vjerojatnije nego ponešto hipertrofirani klas), koju, dakako, nije moguće pobliže identificirati, jer je najvjerojatnije ona tu, kao i inače na sličnim spomenicima, dana kao opća oznaka ili atribut »domaćeg« Silvana. Italskom Silvanu bio je, kako svjedoči Vergilije

(*Georg.* I, 19), posvećen čempres, koji je smatran njegovim darom (*»et teneram ab radice ferens, Silvane, cupressum«*). No, čempres je tu, nesumnjivo, zamijenjen drugim tipom biljke, s lisnatim granjem.

⁴⁴ Spomenik je, nakon prvog prikaza D. Kovačevića, objavila D. Pinterović (Osječki zbornik, XIV–XV, sp. mj.: IV, 1), ali, dakako, s drukčijom lekcijom (v. dalje), koja nam se ne čini vjerojatnom, prije svega iz epigrafskih razloga.

Sl. 1

je do sada bilo predlagano *Silvano Mes(sori)*⁴⁵, odnosno *Silvano M(agno)*⁴⁶. Ako u korupteli, koja je očita u grafiji dijela dedikacije na tom žrtveniku (1. redak), treba tražiti pravi oblik predana nam Silvanova imena, onda nam se čini da 6. slovo (*D!*) ne treba forsirano čitati kao pogrešno klesano *O* (*Silvano*) već da ono doista pripada idućoj riječi tj. epitetu Silvanovu, koji onda treba repristinirati u za to mogući oblik. A taj nam se jednostavno nameće kao *D(o)M(esticus)*, iako za sada ne znamo analogije za takvu kraticu toga epiteta. Ostala bi još jedna mogućnost, tj. *Silvan(o) d(eo) m(agno)*, no takva dedikacija, koja nije nepoznata,⁴⁶¹ teško da bi mogla doći u obzir ovdje, gdje Silvan dedikaciju dijeli s još jednim, ženskim numenam, Silvanom. Silvanove pratilice na figuralnom daruvarskom žrtveniku, vrlo vjerojatno, treba interpretirati kao *s i l v a n e* (*silvanae*), a ne kao nimfe, kako je to i predloženo, već i stoga što se nimfe redovno pojavljuju kao skupina od tri ženska lika, dok broj silvana nije definiran. Slijedeći će nam primjer iz ikonografije Silvanove kulturne zajednice to diferenciranje silvana i nimfa i potvrditi.

U svjetlu toga posebno je zanimljiv kulturni reljef iz Careva Polja kod Jajca, što ga je prije nekoliko godina objavio V. Paškvalin (si. 2)⁴⁷. Riječ je o izuzetno važnom i rijetkom spomeniku, na kojemu je čak sedam likova smješteno u niskoj edikuli klasičnih arhitektonskih oblika, sa zabatom nad profiliranim arhitravom, što ga podržavaju dva prilično shematski izvedena stupa s korintskim kapitelima.

Reljef je interpretiran kao »dva Silvana (Pana) i pet nimfi, koji čine dvije odvojene grupe«⁴⁸. Doista, zdesna na lijevo, prepoznajemo poluantropomorfan Silvanov lik u poznatoj Panovoj ikonografiji, koji vrlo dobro poznamo s brojnih delmatskih reljefa, a za njim slijede tri ženska lika u dugim hitonima i kratkim potpasanim haljetcima — prikazani su na istovjetan način kao i slični ženski likovi s upravo opisanog žrtvenika iz Daruvara — pa onda opet jedan lik antropotermomorfog Silvana, istih karakteristika s već spomenutim, te na kraju još dva ženska lika, poput prethodnih. Iako su likovne i stilsko-umjetničke značajke svih prikazanih likova na ovom reljefu, vrlo složene kompozicije, skoro identične, posebno s aspekta užeg kompariranja ženskih, odnosno muških likova jedne i druge skupine, neke manje ikonografske razlike, koje se ne mogu odmah ni lako uočiti, pokazuju da se tu ipak srodni likovi ne ponavljaju samo zato da bi prikazali dvije bezrazložno multiplicirane skupine numina, s istim značajkama i istim funkcijama u kultu koji ih je ujedinjavao. Nije, dakle, tu samo riječ o razlikama u broju ženskih *numina* u Silvanovoj pratnji jedne i druge skupine. Majstor je, svakako i po želji dedikanta — na žalost anonimna, kao što su formalno anonimni ostali

⁴⁵ D. Kovačević, sp. mj.

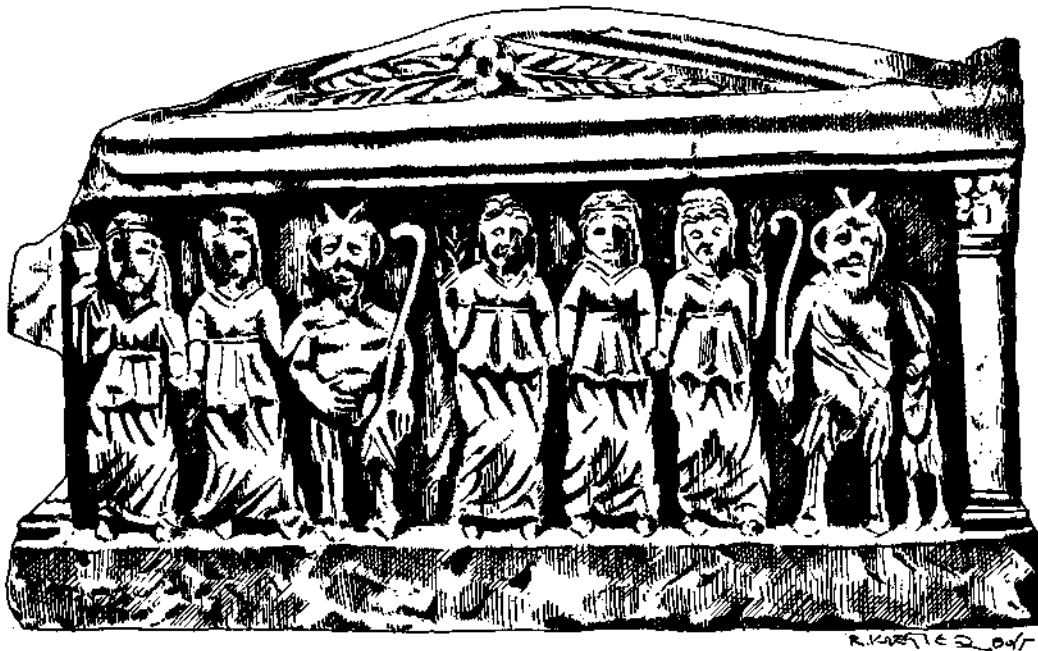
⁴⁶ D. Pinterović: Osječki zbornik, XIV—XV, sp. mj.: IV, 1. Autorica se poziva na analogiju s jednog osječkog žrtvenika (ibid., 147; usp. Vjesnik Hrv. arheol. društva, n. s. XII, 4 i d.), no nije sigurno da li i tamošnju kraticu Silvanova epiteta (*MAG*) treba razriješiti: *Mag(no)*, jer je bilo predlagano — na osnovi poznatog sisačkog natpisa AIJ 548

(=CIL III 3963) — i: *Magflae*, odnosno *-laeno*); usp. A. Mayer, sp. dj., s.v. *Magla*.

^{46a} Posveta *Silvano deo* (*deo Silvano*) poznata je odavna s više natpisa (CIL III 1145, 1155, 1306, 1441 a također i s jednog novootkrivenog spomenika s područja SR Srbije, Situla 19, br. 533).

⁴⁷ Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, n. s. XIX, 1964, 151 i d. (»Reljef Silvana i nimfi«).

⁴⁸ V. Paškvalin, sp. mj.

SI. 2

i svi likovi prikazani na ovom anepigrafskom reljefu — obje skupine prikazao u djelomičnom pokretu, a ne statički, što bi možda više odgovaralo likovnoj impostaciji ove brojne »obitelji«. U objema skupinama jasno je uočljiv pokret, ples, premda su svi likovi prikazani en face, u potpuno razvijenoj shemi, za razliku od daruvarskog reljefa, gdje je to, kako je rečeno, dano sažeto, poluidvidljivo, s prijelazom u višeplansko izražavanje likova. Neke nijanse postoje i u drugim detaljima, tako u samoj koncepciji kola, kao i u držanju njegovih aktera: dok u desnoj, brojnijoj, skupini kolo izvode, držeći se za ruke, samo žene, Silvan je, koliko je to prostorno bilo moguće, izoliran. Najbliža mu pratilica drži uzdignutu lijevu ruku, s lisnatom granom u njoj, a Silvan sam u desnoj ruci drži poveći svinuti štap, *pedum*. I posljednja njegova pratilica, koja se nalazi točno u središtu reljefa, kao predvodnik kola, drži u podignutoj desnici lisnatu granu. Silvan, spušenom lijevom rukom »držeći jarca za rogove«⁴⁹ završava kompoziciju s te, desne, strane reljefa. Druga, lijeva, skupina Silvanove, tu ponešto reducirane, obitelji ples izvodi nešto malo drukčije: u igru je ovdje uključen i sam Silvan, kojemu je bliža pratilica lijevom rukom obgrlila desno rame. I dok predvodnica toga kola, koja je prikazana uza sam, sada oštećeni, lijevi stup edikule, u podignutoj desnici drži ne sasvim prepoznatljiv predmet — svakako izrazito drukčiji od lisnatog granja koje

⁴⁹ Isti, sp. mj. — Nije jasno, da li Silvan u istoj ruci, kojom dodiruje »jarca«, ima još

neki predmet ili atribut (možda siringu, što bi treblao i očekivati).

vidimo u rukama Silvanovih pratilica prve skupine (Paškvalin i u njemu prepoznaje »list u obliku romboida«?), Silvan u spuštеноj desnoj ruci, koju je prislonio uz nagi, prijapovski trbuh, drži najvjerojatnije siringu, premda ni taj predmet nije potpuno jasno definiran. U lijevoj mu je pak ruci, kako to priliči tradicionalnoj ikonografiji Silvanovoj (Panovoj), *pedum*.

Kako je to već naglasio objavljujući ovaj spomenik V. Paškvalin, »spomenutoj ikonografskoj kompoziciji nema analogija među poznatim Silvanovim reljefima na području Bosne i Hercegovine«. Ona je, a to je i posebno važno, nepoznata i u općoj ikonografiji Silvana-Pana i njegove kulturne zajednice na spomenicima antike. Možda bi tu, ipak, trebalo izreći i jednu rezervu, s obzirom na jedan odavna već poznati, no vrlo oštećeni reljef iz Narone (kasnije dospio u Musée Calvet u Avignonu). O njemu je još davno slično tumačenje dao Passeri⁵⁰, smatrajući da je s one strane koja mu nedostaje (riječ je o lijevoj strani reljefa), slično kao i sa sačuvane desne mu strane, kompoziciju zatvarao još jedan Pan, te bi, prema njemu, shema, zdesna na lijevo, bila: Pan, tri nimfe, Pan. R. Schneider⁵¹ je tu pretpostavku osporio, i to po našem mišljenju s razlogom, jer doista nema opravdanja za viđenje jedne takve kulturne zajednice u kojoj bi se Silvan (Pan) javljao dva puta, jednom s nimfama a drugi put sam. Nedostaje, naime pri tome upravo ono što bi tu Silvanovu »obitelj« ili te dvije kulturne zajednice, imalo definirati, kao što je to kod reljefa iz Careva Polja. Passerijevu pretpostavku, koja ima oslonca i u jednom grčkom reljefu, gdje su u pećini prikazana dva Pana, dok »na rubu iznad pećine nimfe igraju kolo«⁵², mogli bismo i za naronitanski reljef prihvatiti kad bismo u spomenutim antropotermomorfim likovima imali likove Pana a ne Silvana, jer se prvi u mitološkim kompozicijama (posebno u Dionisovoj pratnji) nerijetko pojavljuju i više puta, dok je to za našeg, panonsko-iliričkog Silvana, pa i u Panovoj ikonografiji i kulturnoj interpretaciji, doista izuzetno i izvan spomenutog reljefa iz Careva Polja nepoznato. Sporni naronitanski reljef mogao je doista sadržavati i još neki lik koji se u kultu povezao sa Silvanovom zajednicom, kako to imamo već na nekoliko dalmatinskih reljefa (Dionis, odnosno Liber, Hermes, Herkul i dr.).⁵³ Tim prije, što je ta ikonografija mogla pokazivati i veće sinkretističke komponente od onih koje nalazimo na strogom delmatskom području (*Narona* je, dakako, izvan njega, a osim toga tu su i izravni grčko-helenistički utjecaji bili veoma prisutni i očitiji negoli na samom ilirskom području i u ruralnim ambijentima, gdje su potvrde kulta ilirskog Silvana i najčešće).

Paškvalin je u spomenutom radu napisao: »Bliskost između našeg reljefa i onog iz Grčke postoji u prikazivanju dva Pana. Ova pojava vjerojatno leži u prirodi kulta«. Ne bismo ovdje željeli ulaziti u pitanje idejne koncepcije grčkog reljefa, koja je, prema našem mišljenju, bitno drukčija od one izražene u reljefu iz Careva Polja, a sasvim vjerojatno i od one s reljefa iz Narone. Jasno je samo

⁵⁰ Osservazioni sopra Tavorio fossile e sopra alcuni monumenti greci e latini, etc, Venezia 1759, str. XXXVIII i d.; usp. naš rad »Ilirske predstave Silvana...«, 27.

⁵¹ Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, B. IX, 1885 (»Bericht ueber

eine Reise in Dalmatien; I: Ueber die bildlichen Denkmäler Dalmatiens«), 43.

⁵² V. Paškvalin, sp. mj.

⁵³ Usp. »Ilirske predstave Silvana...«, sp. mj. (C, 28 i d. i D. 34 i d.).

po sebi da u jednoj kulturnoj zajednici ili obitelji srodnih *numina* ne mogu postojati dva numena protagonista istih kulturnih karakteristika. Svaki, naime, lik pa i srodnih kulturnih i ikonografskih osobina, kao što je to i kod ovog našeg reljefa, ima svoje posebno mjesto u kultu, svoj osobeni aspekt. Mišljenja smo, dakle, da i ova dva Silvana, svaki sa svojim numerički diferenciranim pratilicama, predstavljaju dvije različite, ali istodobno i dobro poznate koncepcije Silvanova kulta (zato i nije bio potreban prateći natpis koji bi im objašnjavao heterogenu narav), od kojih je jedna, izvan svake sumnje, ona koja predstavlja šumskog Silvana (*Silvanus silvester*) a druga, najvjerojatnije opet, ona koja je na panonskim i panonsko-iliričkim spomenicima (natpisima) i najčešća, naime »domaćeg« Silvana (*Silvanus domesticus*). Te dvije koncepcije uglavnom se i izmjenjuju na spomenicima tih područja, one su u određenoj kontrapoziciji jedna prema drugoj i nigdje se, do na ovom spomeniku (ako ga dobro interpretiramo), ne javljaju zajedno u jednoj istoj dedikaciji, što pomalo i začuđuje, jer kult jednoga ne isključuje dru-

SI. 3

goga. To uostalom potvrđuju i odnosne alternirane dedikacije, koje su potvrđene na spomenicima iz istih Silvanovih svetišta. Ako su oba Silvana (Pana) dana u više-manje istoj ikonografskoj verziji, tj. kao antropoteriomorfna bića (demoni), dakle u očitoj suprotnosti s onim što nam pokazuju spomenuta dva reljefa iz Akvinkuma — naime *Silvanus domesticus* kao antropomorfno, a *Silvanus silvester* kao antropoteriomorfno biće — onda ćemo se još jednom podsjetiti i na treću spomenutu ikonografsku predstavu panonskog Silvana, onu sa spomenika iz Visegráda u Mađarskoj, gdje je taj, kako je rečeno, prikazan u punoj antropomorfnoj koncepciji i u ponešto neobičnoj, nekonvencionalnoj ikonografiji (s dva koplju slična predmeta — granje ili klasje? — u desnoj ruci i s tradicionalnim poljskim nožem u lijevoj ruci). Kao što je, dakle, tu šumski Silvan prikazan u antropomorfnom liku tako je na reljefu iz Careva polja mogao biti prikazan »domaći« Silvan u antropoteriomorfnom liku, što bi sve samo potvrđivalo da se pomalo u svijesti dedikanata, klesarskih majstora, kao i općenito brojnih štovatelja ovog izvanredno popularnog panonskog božanstva, gubio ikonografski aspekt tog univerzalnog zaštitnika svega onoga u prirodi što je okruživalo čovjeka, bilo uz njegov dom bilo u širim prostranstvima, koja su svojim prirodnim bogatstvima (šume, pašnjaci, a s njima i blago) predstavljala njegov prirodni resurs blagostanja kao i života uopće. U jednom od spomenutih aspekata kulta prikazanim na reljefu iz Careva Polja, Silvanove pratilice, članovi uže kultne zajednice (obitelji), bile su nesumnjivo nimfe, u drugom najvjerojatnije šumska *numina* (*silvanae*), koja su se s

njim i kao teonimi izjednačili. Prevodeći to na epigrafski jezik, imali bismo tu dakle dvostruku dedikaciju, od kojih bi jedna bila u skladu s brojnim dedikacijama s područja Dalmacije (*Silvano et nymphis sacrum*), a druga bi, analogno tome, glasila: *Silvano et silvanis sacrum*, što bi, na neki način, samo u sebi sadržavalo i odgovarajuće Silvanove epitete (*silvestris, domesticus*), no njihov spomen i takvim zajedničkim dedikacijama zapravo je suvišan. Koja od spomenutih dviju skupina prikazuje šumskog (*silvestris*), a koja »domaćeg« (*domesticus*) Silvana? Zaključujući prema onome što je ovdje bilo rečeno, a i analogijama potkrijepljeno, mislimo da nećemo pogriješiti ako šumskom Silvanu pripišemo desnu, brojniju skupinu, s djelomično odjevenim božanstvom (nebrida) i s tri pratilice (nimfe), a domaćem laru istoga imena onu manju skupinu s dva ženska lika, u kojima prepoznamo dvije silvane, poznate nam već i sa žrtvenika iz Daruvara. Reljef je, prema našem mišljenju, pripadao također nekom Silvanovu svetištu, a on sam je idealno sintetizirao ono najhitnije i najopćenitije u tom heteromorfnom kultu, u kojemu je Silvan, »domaći« — ovoga puta u značenju »epihorski«, panonski — kao i onaj koji je u te krajeve dospio iz poznatog rimskog panteona — kao polivalentno biće, mirio i razvijao raznovrsne aspekte i koncepcije jednog šireg i složenijeg kulta. Oba ta aspekta Silvanova kulta na tom su se području i sama stopila u jedan prilično nedjeljiv Silvanov kult, izbrisavši, koliko je to bilo moguće, oštre granice autohtonosti i onog helenističko-rimskog kozmopolitizma. Tako se slika religijskih predodžbi, u kojoj je vidno mjesto imao Silvanov kult, postepeno mijenjala, postajala je sve složenijom od one kojom se sam Silvan — ili neki njegov epihorski prethodnik — kao panonsko-ilirička (ilirska) emanacija, na tim istim područjima, suprotstavljao politeističkim konceptima rimskog panteona i njegovih romanizacijskih tendencija.*

* Zahvaljujem se kolegi K. Rončeviću iz Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, koji je izradio sve crteže za ovaj prilog. Za fotografije daruvarskih spomenika dugujem zahvalnost asist. M. Šmalcelj, a za one iz Akvinkuma upravi Nar. muzeja u Budimpešti.

OPIS SLIKA U TEKSTU SADRŽAJ TABLI

- Slika 1
Silvanov žrtvenik iz Daruvara (*Aquae Balissae*)
- Slika 2
Reljef Silvanove zajednice iz Careva Polja kod Jajca
- Slika 3
Detalj s natpisa iz Daruvara s posvetom Silvanu ...

DESCRIPTION DES FIGURES ET DES PLANCHES

- Figure 1 Autel consacré à Silvain de Daruvar (*Aquae Balissae*)
- Figure 2 Relief de la communauté de Silvain de Carevo Polje près de Jajce.
- Figure 3 Detail de l'inscription de Daruvar consacré à Silvain,

Table:

I

- 1: Kultni reljef »domaćeg« Silvana (SIL DOM) iz Obude (*Aquincum*)
- 2: Žrtvenik šumskog Silvana (SILVANO SILVESTRO) iz Obude (*Aquincum*)

II

- 1: Silvanov žrtvenik iz Daruvara (*Aquae Balissae*) s posvetom *Silvano d(o)m*.
- 2: Silvanov žrtvenik s prikazom njegove kultne zajednice iz Daruvara (*Aquae Balissae*)

Planche 1

- 1: Relief culturel de Silvain »Domesticus« d'Aquincum.
- 2: Autel de Silvain sylvestre d'Aquincum.

Planche 2

- 1: Autel de Silvain de Daruvar avec dedicase »Silvano d(o)m«.
- 2: Autel de Silvain représentant sa communauté culturelle de Daruvar (*Aquae Balissae*).

Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ

QUELQUES ASPECTS ICONOGRAPHIQUES ET ONOMASTIQUES DE LA COMMUNAUTÉ CULTUELLE »PANNONICO-ILLYRIQUE« DE SILVAIN

(Résumé)

Dans beaucoup de parties de rillyricum (Dalmatie) et de la Pannonie, le culte de Silvain a laissé sur les monuments plus de traces que toutes les autres divinités du panthéon romain. Silvain, à l'instar d'autres *numina* qui l'accompagnaient ou qui lui étaient d'ailleurs rattachées d'une manière quelconque dans le culte, ont laissé des traces particulièrement intéressantes dans les régions limitrophes desdites provinces où des peuples et des tribus de même origine pannonienne ou illyrienne vivaient les uns à côté des autres, dans un voisinage immédiat. Silvain est en effet souvent accompagné de divinités féminines — *nymphae, silvanae, quadriviae* — mais il n'est pas question seulement de l'aspect onomastique qui différencie ces divinités étroitement liées entre elles car il est sans doute aussi le reflet de leur place déterminée dans le culte commun, ce qui s'est également répercuté dans l'iconographie. Nous ne la connaissons cependant pas dans la mesure souhaitée, aussi chaque détail, même le plus petit, est une contribution considérable à la connaissance des cultes antiques et du développement de la religion romaine, notamment en dehors de Rome et de l'Italie en tant que noyau du vaste Empire.

Bien que les sources épigraphiques aient aussi conservé quelque théonyme ou épithète des divinités pannonico-illyriques dans leur version originelle, très souvent même dans la formule provenant de *l'interpretatio Romana* (*Silvano Maglae*, *Marti Marmogio aug.*) — notons encore les formes théonymes *Vidasus*, *Thana*, *Mammula*, *bellator*, *erbarius*(?) et semblables — la plupart de ces dédicaces mentionne les divinités sous les noms romains connus (*Silvanus*,

Diana, silvanae, nymphae, quadrviae et autres). Bien entendu, dans la plupart des cas ceci empêche de définir avec certitude s'il est question des véritables divinités du panthéon italico-romain ou de divinités autochtones, des *numina* pannoniens ou illyriens, qui y sont entrées ultérieurement par le processus de romanisation. La grande dispersion des découvertes des monuments appartenant à la »communauté cultuelle de Silvain«, dans le sens plus large du concept, indique la popularité générale et l'étendue des cultes précités, même la structure socioéconomique correspondante des régions où ils sont si fréquents. Mais il faut tout particulièrement souligner la présence d'un assez grand nombre de sanctuaires consacrés à Silvain (Topusko, *Aquae Balissae* et autres) où l'on peut suivre parfois de façon évidente — monuments consacrés à Silvain, respectivement à *Vidasus* et à *Thana*, à Topusko — ledit processus de romanisation dans le domaine du culte.

La principale divinité, particulièrement autochtone, de la communauté cultuelle précitée est Silvain, lui-même, qui a différents épithètes sur les monuments épigraphiques (*augustus, domesticus, silvestris (-er)* et semblables), alors que dans les représentations iconographiques nous le voyons non seulement représenté différemment (antropomorphiquement ou terioantropomorphiquement), mais encore avec des attributs différents définissant approximativement sa place dans le culte et son rôle dans la vie de ses admirateurs. Il y a cependant deux formes distinctes de culte de Silvain dans les régions mentionnées, notamment en Pannonie, deux aspects de Silvain protecteur de tout ce qui entoure l'homme — le premier est Silvain protecteur du foyer de l'homme et de son environnement restreint — donc Silvain-Lare domestique — tandis que le second est le protecteur de ses vastes domaines, sur de grandes étendues (bois, forêts, pâturages et bétail), encore quelque peu mal défini comme divinité et s'apparentant davantage aux phénomènes naturels et domestiques précités, à la nature elle-même. C'est pourquoi le premier est défini iconographiquement comme Silvain italique, anthropomorphe, portant des attributs caractéristiques des agriculteurs (couteau d'agriculteur, branche feuillue), et il convient de l'identifier avec *Silvanus domesticus* où l'épithète *domesticus* n'a pas la signification de »domestique« dans le sens épéhorique, à savoir pannonico-illyrique, mais dans le sens de celui qui appartient à la maison, au foyer. Le second est Silvain sous le signe du numen sylvicole, et c'est pourquoi il est représenté dans l'iconographie du *Pan* grec (dans laquelle Silvain italique apparaît aussi parfois à Rome dès l'époque de l'hellénisme). Il est donc facile d'établir un lien entre son iconographie et le syntagme *Silvanus silvestris (silvester)* qui est plus rare sur les monuments de Pannonie que sur ceux d'Illyricum, notamment dans les régions où s'établirent depuis longtemps les Delmates illyriens. Ces équations iconographico-onomastiques attestent d'une manière particulière deux monuments culturels d'*Aquincum*, nous ayant conservé, heureusement, en plus des figures de l'un et de l'autre Silvain, des attestations épigraphico-onomastiques correspondantes (v. Pl. I, 1, 2). Cependant, d'autres exemples iconographiques et épigraphiques de cette même région pannonienne semblent ne pas confirmer cette conclusion (il s'agit d'un monument de Visegrád en Hongrie, où l'iconographie de Silvain »domestique« est suivi du nom de Silvain »sylvic[^]

•stre»), mais nous pouvons expliquer ce phénomène par la perte successive du sentiment des admirateurs de Silvain à l'égard de la véritable signification de l'épithète *silvestris* (-er) qui prédomine de plus en plus (probablement à cause de la homophonie (même tautologie) *silvanus*: *silvester*?).

L'auteur étudie dans ce contexte le schéma iconographique et le sujet du relief de Carevo Polje près de Jajce, publié il y a quelques années dans »Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu« par V. Paškvalin. Le relief (v. fig. 2) est à vrai dire composé de deux images cultuelles distinctes, deux communautés différenciées de Silvain où, à côté de Silvain représenté terioanthropomorphiquement (représenté deux fois!), apparaît sur chacune un groupe de trois, respectivement de deux figures féminines (*numina*). Dans l'un de ces groupes — trois figures féminines — l'auteur reconnaît Silvain, vraisemblablement »des sylves«, avec des nymphes; dans l'autre, Silvain »domestique« avec deux *silvanae* (Silvain »domestique« — *S. domesticus* — est ici, comme cela a été dit, dans cette même iconographie, comme son équivalent *Silvanus silvester*, car elle prenait notamment en Illyricum, dans le culte des autochtones, une place de plus en plus significative, effaçant les différences de jadis de la représentation anthropomorphe, à vrai dire de la même divinité. L'auteur établit un lien entre ce Silvain »domestique« avec deux accompagnatrices, *silvanae*, et la représentation en relief de Silvain anthropomorphe (*Silvanus domesticus*), également avec deux accompagnatrices, provenant de Daruvar (*Aquae Balissae*; v. fig. 1 et Pl. II, 2) au sujet duquel D. Pinterović a écrit dans »Osječki zbornik«, et avant encore D. Kovačević dans la presse locale de Daruvar. D'accord quant à l'estimation que ce sont vraiment des *silvanae* et non des nymphes représentées, comme l'auteur le suppose — comme cela a été dit — également pour les deux accompagnatrices de Silvain figurant sur le monument de Carevo Polje; pour un autre monument du même sanctuaire à Daruvar (*Aquae Ballissae*) — le monument ne comporte qu'une inscription votive — l'auteur propose la lecture: *Silvan(o) d(o)m(estico)*, contrairement à ce qu'ont proposé les deux autres auteurs précités — Kovačević: *Silvano me(ssori)*, Pinterović: *Silvano m(agno)*. Sur ce même monument figure également une dédicace: *Silvanae*, dat. sg. (*Silvan... et Silvanae*), ou, selon l'auteur, il faut voir uniquement le germe du culte de Diane (en tant que divinité épichorique), et non comme le croit A. Mócsy qui, sans mentionner ce monument de Daruvar, a cherché d'assimiler simplement cette divinité, lorsqu'elle apparaît seule et non en groupe, à cette célèbre déesse qui occupe une place exceptionnelle dans les cultes illyriens et, vraisemblablement, pannoniens (dédicaces du sanctuaire de Silvain à Topusko: *Silvano et Thanae!*).

1

2

1

2

